

Antonio Marchiori, *Oltre la costa: centuriazione e insediamento nell'Istria romana*, Trieste: Circolo di cultura istro-veneta "Istria", 2013., 310 str.

Doktorska disertacija Antonija Marchiorija obranjena na Sveučilištu u Padovi 2010. pod naslovom *Infrastrutture territoriali e strutture insediative dell'Istria romana: la divisione centuriale di Pola e Parenzo in rapporto ai grandi complessi costieri istriani. Il caso Nord Parentino* objavljena je 2013. u izdanju Circolo di cultura istro-veneta "Istria" s izmijenjenim naslovom *Oltre la costa: centuriazione e insediamento nell'Istria romana*. Očito je da je namjera uredništva bila skratiti naslov u odnosu na onaj doktorske disertacije, no time se dakako izgubilo na njegovoj preciznosti jer materija koja se obrađuje u knjizi ne obuhvaća čitav prostor rimske Istre, već samo područje kolonijских agera Pole i Parenzija. Bez obzira na to što je rimska centurijacija u Istri poznata samo na području tih kolonijских agera, rimska su naselja ruralnoga tipa razmjerno mnogobrojna i izvan njih, ali ta naselja nisu bila predmetom autorova interesa u ovoj monografiji. Knjiga je podijeljena u pet poglavlja, a tekst je obogaćen sa 133 grafička priloga, kojima se čitatelju predočuje ponekad apstraktna problematika antičkoga krajolika.

U prvom poglavlju „La storia degli studi sulla centuriazione in Istria: un discorso sul metodo“ (21-50) autor iznosi povijest istraživanja rimske centurijacije Istre od njezinih začetaka sredinom 19. st. do suvremenosti. Pionir je na tom području istraživanja bio tršćanski polihistor Pietro Kandler, koji je 1858. prvi prepoznao i grafički rekonstruirao mrežu centurijacije pulskoga agera. Njegova su se istraživanja temeljila na antičkim gromatičkim tekstovima i tadašnjoj vojnoj kartografiji Monarhije. Prema Kandleru je centurirano područje pulskoga agera obuhvaćalo njegov južni dio, koji se – polazeći od grada – prostirao do Mandriola (*Monte delle are, Montariol*) kraj Barbarige na sjeverozapadu prema Filipani i Marčani na sjeveru do okolice Šišana na jugoistoku. Ispravno je interpretirao modularnu veličinu centurija od 20 akta, a ishodište (umbilik, *umbilicus*) ortogonalne kvadratne mreže parcelacije zemljišta smjestio je u današnje naselje Galižana. Drugi pomak u istraživanju rimske podjele zemljišta u Istri, pola stoljeća nakon Kandlera, dao je Bernardo Schiavuzzi, pomaknuvši Kandlerovu sjevernu granicu centuriranoga zemljišta oko 7 km prema sjeveru. Schiavuzzijeva sjeverna granica centurijacije protezala se od Veštra na sjeverozapadu preko

Bala i Filipane do Krnice na sjeveroistoku. Pored toga, Schiavuzzi je dao velik prilog poznavanju arheološke topografije pulskoga agera.

Avionske fotografije snimljene tijekom Drugoga svjetskog rata omogućile su poslijeratnim istraživačima novo polazište za proučavanje ostataka centurijacije. Pedesetih godina 20. st. objavljena su dva značajna priloga proučavanju te problematike. John Bradford se u svojoj monografiji o antičkom krajoliku osvrće i na rimsku centurijaciju pulskoga agera. Na Bradfordovim se fotografijama vidi podjela centurija u pulskom ageru na četiri jednaka dijela te kamene gomile poslagane u pravilnim redovima usporedno s limitima, nastale prilikom pripreme zemljišta za kultivaciju odstranjivanjem kamenja iz tla prilagođenoga za obradu. Istraživanje Mate Suića temeljilo se također na analizi zračnih snimaka, a u njemu su prvi put interpretirani ostatci centurijacije porečkoga agera, s centurijama identične orijentacije i modularne veličine kao i na području agera Pole. Za razliku od Kandlera, on smatra da umbilik pulske centurijacije treba tražiti na području antičkoga grada. Gotovo je istovremeno tiskan prilog Raymonda Chevalliera o rimskoj centurijaciji u Istri i Dalmaciji. Chevallierov je pomak u odnosu na Suićev rad u tome što je analizom aviofotografija prepoznao ostatke centurijacije i na krajnjem sjeverozapadnom dijelu pulskoga agera, od Veštra do Linskoga zaljeva, utvrdivši tragove centurijacije na južnoj granici porečkoga agera, sjeverno od Linskoga zaljeva.

Daljnji pomak u istraživanju rimske centurijacije Istre dogodio se 80-ih godina 20. stoljeća. Venceslao Krizmanich je temeljem analize topografskih karata krupnijega mjerila interpretirao modularnu veličinu centurija, azimut ortogonalne mreže i potvrdio da centurijacija istarskih kolonija čini jedinstvenu organsku cjelinu. Umbilik locira blizu jugoistočnoga bedema Parencija te iznosi pretpostavku da je centurijacija nastala prilikom dedukcije porečke kolonije, nakon čega je protegnuta na pulski teritorij. Enver Imamović predložio je umbilik izvan kolonijskih agera, u točki koja se nalazi nešto južnije od Pazina, gdje bi se sjekli pravci karda koji prolazi kroz Pulu i dekumana koji polazi od Poreča. Robert Matijašić se prvi pozabavio problematikom smještaja rimskih naselja ruralnoga tipa u okviru centurijacijske mreže.

Početak 21. st. Marija Obad-Vučina iznijela je teze kojima nastoji locirati umbilik pulskoga agera na mjestu gdje se nalazi izvor vode Karolina i odbaciti prethodno utemeljenu tezu o istovjetnosti centurijacije pulskoga

i porečkoga agera. Alka Starac je 2001. protumačila pravokutnu podjelu zemljišta na području Valturskoga polja kao ostatke starije centurijacije, prije utemeljenja rimske kolonije u Puli.

Poglavlje „Morfologia di un territorio – morfologia di una centuriazione“ (53-112) u prvom, kraćem dijelu razlaže geološke i geomorfološke značajke istarskoga poluotoka, a u drugom se dijelu bavi tehničkim karakteristikama rimske centurijacije u Istri, njezinom rekonstrukcijom, odnosno rasprostiranjem. Nakon sažetoga izlaganja o geološkom sastavu i strukturi poluotoka, autor se osvrće na njegov reljef, pedologiju i hidrografiju. Geološki sastav Istre određuje njezine tri reljefne cjeline – Crvenu Istru, Sivu Istru i Bijelu Istru – imenovane prema različitim vrstama tla. Južnu i zapadnu, blago valovitu istarsku zaravan karakterizira zemlja crvenica. Ta su tla predstavljala temelj ratarske proizvodnje Istre u antici, s čim je u neraskidivoj vezi i centurijacija. Vezu između geomorfologije i orijentacije centurijacije, čiji kardi imaju azimut od 18°, autor pronalazi u orijentaciji središnjega dijela zapadne obale Istre u okolici Poreča.

Prije glavne rasprave autor navodi metodologiju istraživanja, koja se temelji na prikupljanju i analizi prostornih arheoloških, geoloških i geomorfoloških podataka u Geoinformacijskom sustavu (GIS) pomoću računalnoga programa ArchGis 9.3. Kao podloga za georeferenciranje i jednim dijelom prikupljanje prostornih podataka rabljena je digitalna topografska karta mjerila 1 : 25000 i satelitske snimke Google Earth. Dokazujući pravovaljanost modularne veličine centurija prilikom njihove grafičke rekonstrukcije Marchiori kao polazište uzima vidljive tragove centurijacije u okolici Vodnjana i na području sjeveroistočno od Poreča. Pritom, sasvim ispravno, ukazuje na metodološke pogreške Marije Obad-Vučine u njezinu pokušaju dokazivanja nejednake centurijacije pulskoga i porečkoga agera, koja kreće od aproksimativne dužine stranica centurija od 710 m, iako je stvarna dužina kraća za 3,5 metara.

Osobit je prinos Marchiorijeva istraživanja rimske centurijacije u Istri u tome što je, oslanjanjem na prethodna istraživanja i korištenjem suvremenih alata, prepoznao tragove kontinuirane centurijacije na cijelom području pulskoga i porečkoga agera izuzev krajnjega juga poluotoka, rta Kamenjaka i Brijunskoga otočja. Takva podjela čitavoga agerskoga teritorija na čestice u suprotnosti je s konvencionalnim interpretacijama limitacija kolonijskih agera. Uobičajeno se ager kolonije sastojao od parceliranoga dijela dodije-

ljenoga rimskim kolonistima i neparceliranoga zemljišta, obično šuma, u zajedničkom vlasništvu kolonijske zajednice. Ujedno na tom zemljištu predrimsko domicilno stanovništvo nastavlja život organiziran u izvangradskim naseljima predrimске baštine. Pomalo je neobično da autor ne iznosi barem hipotetsko mišljenje o razlozima zbog kojih je, suprotno gromatičkim normama, centurirana čitava površina kolonijskih agera. Jedna je od mogućnosti ta da centurijacija sjeveroistočnoga dijela pulskoga i istočnoga dijela porečkoga agera pripada nešto mlađem vremenskom stratumu oblikovanom produžetkom postojeće mreže, usporedno s ekonomskim razvojem i romanizacijom poluotoka.

Zanimljiva su autorova opažanja o povezanosti smještaja nekih kasno-srednjovjekovnih ili ranonovovjekovnih naselja u sjevernom djelu pulskoga agera i rimske centurijacije. Orijehtacija, kao i istočna granica Savičente definirana je antičkim dekumanom, a ista je situacija i s naseljem Maružini sjeverozapadno od Savičente. Jednaki su obrasci zapaženi i u krajnjem istočnom dijelu porečkoga agera na primjeru Tinjana. Te činjenice potvrđuju da su rimski limiti zadržali funkciju međe ili prometne komunikacije i u mlađim povijesnim razdobljima.

„La centuriazione come infrastruttura“ naslov je trećega poglavlja (115-149). U uvodnom dijelu razlaže se značaj pomorskoga transporta na sjevernom Jadranu, gdje je istarski poluotok imao značajnu ulogu na putu roba prema Akvileji i dalje kopnom do kontinentalnih dijelova Europe. Rijeke u Istri, napose Mirna, bile su poveznice između morske obale i unutarnjosti poluotoka. Osim te prometne komunikacije, istaknutu su ulogu imali limiti centurijacije, koji su – uza svoju agrarno-katastarsku ulogu – prometno povezivali morsku obalu i unutarnjost poluotoka, odnosno mjesto poljoprivredne proizvodnje i mjesto odakle je kretala pomorska distribucija poljoprivrednih dobara prema urbanim središtima na sjevernom Jadranu.

Marchiori je kao očit primjer usklađena odnosa između rimskih rustičnih vila, osobito struktura i građevina na morskoj obali, i centurijacije istaknuo nedavno istraživano rimsko pristanište na lokalitetu Španjulet ili Fratrija u uvali Busuja sjeverno od Poreča, koje se prostire u istoj osi s dekumanom i predstavlja njegov nastavak u more. Autor navodi i primjere dvadesetak nalazišta maritimnih rustičnih vila na zapadnoj obali Istre, od ušća Mirne do juga poluotoka, za koje je poznato da su imale pristaništa, a do čije se neposredne blizine prostiru pravci limita centurijacije. Svoje

konstatacije potvrđuje grafičkom rekonstrukcijom centurijacije. Takvim su odnosom centurijacije i pristanišnih postrojenja na morskoj obali stvoreni preduvjeti za učinkovitu komercijalizaciju poljoprivredne proizvodnje u zaleđu, odnosno transport proizvodnih dobara do pristanišnih kompleksa na morskoj obali.

Neposrednu potvrdu da su limiti korišteni kao prometne komunikacije u antici, ali i u mlađim povijesnim razdobljima, sve do suvremenoga doba, autor pronalazi u činjenici da se današnje mnogobrojne ceste i putovi prostiru pravcima rimskih limita. Uz pomoć grafičke rekonstrukcije centurijacijske ortogonalne mreže, digitalne kartografije i satelitskih snimaka Marchiori grafički predočuje današnje prometne pravce čiji su pravci pružanja trasirani prilikom rimske parcelacije zemljišta. Takvi su putovi i ceste osobito uočljivi na području pulskoga agera, u okolici Vodnjana i Galižane, gdje su i tragovi centurijacije najbolje sačuvani.

Četvrto poglavlje „La centuriazione istriana e l'evoluzione insediativa“ (153-209) započinje raspravom o promjenama vrste naselja koje nastaju usporedno s utemeljenjem kolonija i parcelacijom njihova zemljišta. Predrimska su gradinska naselja na uzvišenjima većim dijelom napuštena, a razvijaju se naselja tipa rustičnih vila, u kojima se odvija poljoprivredna proizvodnja. Autor prihvaća mišljenja o utemeljenju kolonije u Puli u vrijeme Cezara, ali i teze, koje je utemeljio Degrassi 50-ih godina prošloga stoljeća, da je kolonija u Poreču utemeljena početkom 1. st., čemu je prethodio status municipija. S druge strane, prema dužini centurija od oko 706,5 m datira parcelaciju zemljišta i na području pulskoga i na području porečkoga agera u Cezarovo doba. Centurijacija zemljišta prakticirala se isključivo na kolonijskim agerima. Iznimno se centurijacija prostirala na područje izvan teritorija kolonijskih agera ondje gdje je dodjeljivanje državnoga zemljišta obavljeno pojedinačno (*adsignatio viritim*), odnosno bez utemeljenja autonomnoga grada. Nastojeći objasniti raniju centurijaciju područja porečkoga agera od vremena osnutka kolonije Parencij, Marchiori je sklon nekim starijim mišljenjima koja spekuliraju da je riječ o pojedinačnom dodjeljivanju državnoga zemljišta prije utemeljenja kolonije. Argumentaciju pokušava pronaći u nekoliko epigrafskih nalaza iz Cezarova doba, ili neposredno nakon toga, pronađenih na širem području porečkoga agera. Natpisi spominju veterane IX. i XI. legije, vjerojatno pripadnike domicilnoga stanovništva, za koje pretpostavlja da im je dodijeljeno zemljište prije utemeljenja

kolonije Parencij. Prema njegovoj interpretaciji, razvoj kolonijskoga agera Parencija u smislu gradnje rustičnih vila i pojave s time povezanih ekonomskih i društvenih manifestacija, koji su potaknuli veterani domicilnoga porijekla i rimski građani naseljeni u Parenciju, započeo je oko pola stoljeća prije utemeljenja same kolonije čiju dedukciju smješta u početak 1. stoljeća. Ovakva se interpretacija teško može uklopiti u poznate obrasce u rimskom svijetu koji ukazuju da je parcelacija gradskoga teritorija i početak gradnje rustičnih vila u uskoj vezi s dedukcijom kolonija. Iako su u suvremenoj antičkoj historiografiji Istre sve učestalija, a možda i prevladavajuća, mišljenja o istovremenom osnivanju istarskih kolonija, koja se oslanjaju na istovjetnu centurijaciju dvije susjedne kolonije, pomalo je neočekivano da autor ne uzima tu mogućnost u obzir, niti se kritički osvrće na takva mišljenja niti ih demantira.

Autor ističe činjenicu da je odabir mjesta za gradnju rustičnih vila u najvećoj mjeri određen infrastrukturnim prednostima, odnosno potencijalima za prometnu povezanost ruralnih građevina s tržištem. Zaključuje da je oko 60 % poznatih rustičnih vila u Istri smješteno na zapadnoj ili južnoj obali, a 15 % ih je smješteno uz cestu *Via Flavia* ili uz Mirnu, koja je povezivala zapadnu obalu sa središnjom Istrom.

Gotovo trećina poglavlja posvećena je sjevernom dijelu porečkoga priobalja, odnosno rustičnoj vili u Loronu, zasad najcjelovitije istraženom industrijskom pogonu rimskoga doba u Istri. Riječ je o keramičarskoj radionici na južnoj obali poluotoka Loron, koji sa sjeverne strane zatvara uvalu Červar, čiji su primarni proizvod bile amfore, ali proizvodilo se i fino stolno posuđe. Početci djelovanja radionice datiraju se oko 10. poslije Kr., a tijekom 1. st. moguće je pratiti nekoliko izmjena vlasništva nad radionicom. Prvi je poznati vlasnik bio senator Sisena Statilije Taur, a sredinom 1. st. radionica dolazi u vlasništvo Kalvije Krispinile, poistovjećene sa suprugom nepoznatoga konzula i osobom bliskom Neronu i Otonu, da bi za Domicijana prešla u carsko vlasništvo. Smještajem radionice na sjecištu karda i dekurmana centurijacije omogućena je efikasnija povezanost radionice s ostalim gospodarskim jedinicama u unutarnjosti. Vrijedne su pažnje Marchiorijeve pretpostavke kojima nastoji definirati granice carskoga posjeda na području sjeveroistočnoga dijela porečkoga agera, u čijem je sastavu bio veliki keramičarski kompleks u Loronu zajedno s nalazištima ruralne arhitekture na lokalitetima Santa Marina, Kupanja i u zaljevu Valeta. Marchiori se pritom

oslanja na vrlo slabo sačuvane tragove centurijacije, a uvažavajući i topografiju natpisa sa spomenom carskih službenika. Naime, nepostojanje tragova centurijacije na tom području dovodi u vezu s okupljanjem svih sastavnica imanja u jednu cjelinu zatvorenoga tipa, čime su promijenjene komunikacije između pojedinih jedinica sustava, što je rezultiralo drugačijom prostornom organizacijom koja je prethodno bila određena centurijacijom. Na taj način dovodi u vezu stvaranje velikoga posjeda kojim se izravno upravlja s gubljenjem obilježja centurijacije.

Posljednje poglavlje, „Trasformazione di una morfologia di lunga durata: alcune riflessioni sull'evoluzione della centuriazione istriana“ (213-278), Marchiori započinje podsjećanjem da se osvrći na značaj centurijacije u mladim povijesnim razdobljima nailaze već kod prvih rasprava o rimskoj centurijaciji iz sredine 19. stoljeća. Kandler je isticao dva osnovna razloga sačuvanosti rimske centurijacije na području između Pule i Vodnjana. Prvi je geomorfološkoga karaktera i oslanja se na činjenicu da su limiti između centurija prilično dobro sačuvani zbog materijala kojim su građeni, odnosno kamenja koje ih čini postojanim i nakon dva tisućljeća. Drugi je razlog, prema Kandleru, bio povijesno-pravnoga karaktera i polazio je od mišljenja da je pulska biskupija nastavila rabiti stariju agrarnu podjelu.

Krajem antike i početkom srednjega vijeka, bar do početka 7. st., Istra je ostala pošteđena traumatičnih i dramatičnih socijalnih, političkih i ekonomskih događaja koji su se odigrali u sjevernoj Italiji i Noriku. Pored pojave napuštanja određenoga broja arhitektonskih kompleksa na morskoj obali u razdoblju 3. i 4. st., od 5. st. nadalje nastavljen je život na znatnom broju nefortificiranih rustičnih vila s rezidencijalnim i proizvodnim sadržajima, koje većinom imaju kontinuitet od 1. stoljeća. Na nekima je od njih moguće u kasnoantičkom razdoblju pratiti prenamjene funkcionalnih i sadržajnih značajki. S druge strane, razvijaju se nova utvrđena naselja na morskoj obali, osobito na zaštićenim poluotocima ili na brežuljcima u unutarnjosti. Kao dokaz kontinuiteta života na mjestima rustičnih vila u srednjem vijeku autor navodi da je na području između Mirne i rta Kamenjak četiristotinjak crkvi, od kojih se 43 % nalazi iznad ili u neposrednoj blizini rimskih lokaliteta. Nažalost, osim za nekoliko crkava na Vodnjanštini koje potječu iz karolinškoga doba, ne navodi podrobnije podatke o crkvama i lokalitetima te su podatci čitatelju servirani bez mogućnosti provjere ili daljega studiranja. Kao primjer kontinuiteta života na mjestu rustične vile

autor ističe lokalitet Stari Tar ili Stancija Blek uz lijevu obalu Mirne, gdje je iznad ostataka rustične vile sagrađena bizantska utvrda, a u neposrednoj blizini tijekom 6. ili 7. st. crkva. Razloge lošije sačuvanosti centurijacijske mreže porečkoga agera u odnosu na pulski autor vidi u dvama osnovnim elementima. Prvi je intenzivnija slavenska kolonizacija u ranom srednjem vijeku, a drugi su brojni dislocirani crkveni feudi u razvijenom srednjem vijeku, na gotovo čitavom području nekadašnjega agera, od Mirne do Limskoga zaljeva i Limske drage. S intenzivnom kolonizacijom Istre između 16. i 18. st., na nekim dijelovima nekadašnjih rimskih kolonijskih agera dolazi i do degradacije antičkih limita. Na širem području Tara i Vabrige nove zemljišne čestice orijentirane su različito od antičkih limita. Nasuprot tomu, na južnom dijelu poluotoka, na širem području Vodnjana, Galižane i Peroja granice novovjekovnih zemljišnih čestica zadržale su orijentaciju rimskih limita.

Na kraju se poglavlja Marchiori osvrće na izdužene pravokutne čestice na području Valturskoga polja, koje su početkom 21. st. protumačene kao ostatci starije podjele skamnacijom (*per scamna*), veličine 20 x 12 akta (707 x 423 m). Uspješno je opovrgnuo mišljenja da tu zemljišnu podjelu treba vremenski odrediti prije dedukcije kolonije Pole, u razdoblje prvoga vala romanizacije, neposredno nakon pada Nezakcija. Analizirajući austrijske zemljovide s početka 20. st., na kojima se ne nalaze tragovi te podjele, došao je do zaključka da je riječ o promjeni krajobraza prilikom melioracijskih radova iz prvih desetljeća 20. stoljeća.

Antonio Marchiori nam je ovim djelom, koristeći se suvremenim alatima istraživanja arheološke topografije (georeferenciranje i digitalizacija u GIS-u, satelitske snimke i digitalne topografske karte), pružio zanimljive rezultate s područja proučavanja romanizacije Istre, odnosno parcelacije zemljišta, s čim je u uskoj vezi i razvoj rimskih ruralnih naselja, ekonomije te preobrazbe antičkoga krajolika. Svakako bi bilo pohvalno kada bi knjiga sadržavala i kazala, a taj je nedostatak samo donekle umanjen hrvatsko-talijanskim i talijansko-hrvatskim popisom toponima.

Davor Bulić